

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

בעקבות חלוצי הרפואה בירושלים

בית החולים "משגב לדך" ברובע היהודי, מכללת "הדסה" (לשעבר בית חולים "רוטשילד"), בית הלנה כגן, בית חולים "ביקור חולים", בית ד"ר טיכו-בית חולים "שערי צדק" הישן, בית העלמין הישן "שערי צדק"

"אינני ראוי לכל השבחים שחלקו לי כאן.

כל מה שעשיתי לא עשיתי אלא תוך מילוי חובתי כרופא"

(מדברי ד"ר משה וולך לאחר שקיבל את "אות הכבוד" של הקיסרות הבריטית ב-1944)

(ויקיפדיה)

מאת: **עפרה שוורץ**

עיבוד ועריכה: **רונית בין**
עריכה לשונית: **אפרת חבה**

תשע"ז, 2017

רחוב הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054
אגף של"ח וידיה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים למשרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות שבהם, הוא באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

פנימי, לא להפצה

בעקבות חלוצי הרפואה בירושלים

בית החולים "משגב לדך" ברובע היהודי, מכללת "הדסה" (לשעבר בית חולים "רוטשילד"), בית הלנה כגן, בית חולים "ביקור חולים", בית ד"ר טיכו-בית חולים "שערי צדק" הישן, בית העלמין הישן "שערי צדק

"אינני ראוי לכל השבחים שחלקו לי כאן.

כל מה שעשיתי לא עשיתי אלא תוך מילוי חובתי כרופא"

(מדברי ד"ר משה וולך לאחר שקיבל את "אות הכבוד" של הקיסרות הבריטית ב-1944)

בסיוור זה, נספר את סיפורם של חלוצי הרפואה בירושלים, שהחלו לפעול בה במחצית הראשונה של

המאה ה-19. הסיור באתרים יחשוף אותנו לסיפורים שמאחורי הקמת מרכזי הרפואה השונים בעיר, ואגב כך להתמודדות הקהילה היהודית עם הצורך לקבל מענה רפואי בלי להזדקק לשירותי בית החולים האנגלי, למאבקים העדתיים בתוך הקהילה עצמה שהביאו להקמת מרכזי רפואה חדשים ועוד. בסיוורנו נתוודע לסיפורם של הרופאים והאחיות שראו בהצלת חיי אדם שליחות ולא נטשו את משמרתם גם כשהתנאים הביטחוניים היו קשים מאוד. בסיוורנו נביא את סיפורו של **ד"ר משה וולך**, רופא יהודי

גרמני שהקים את בית החולים "שערי צדק" בירושלים.

וולך היה אדם דתי, והוא החליט לא לעזוב את הארץ ולהקדיש את חייו להצלת חיי אדם. הוא הצליח להשיג די תרומות כדי לרכוש אדמה ליד שכונת שערי צדק ולהקים בה בית חולים. בית החולים הוקם בשנת 1901 ונקרא על שם השכונה. היה זה בית החולים המשוכלל והמודרני בכל הסביבה. ד"ר וולך ניהל את בית החולים והיה הרופא הראשי בו. הוא היה דמות כה דומיננטית בבית החולים עד שבמשך תקופה ארוכה כינה הציבור הירושלמי את בית החולים בשם "בית החולים וולך".

אחת הדמויות הבולטות שפעלה לצדו של ד"ר וולך היא

האחות הרחמנייה המיוחדת במינה **זלמה מאייר**. זלמה הייתה אחות ראשית בבית החולים "שערי צדק" במשך למעלה מחמישים שנה. היא החלה לעבוד בו עוד כשהיה במבנה הישן ברחוב יפו ושימשה יד ימינו של הרופא הראשי של בית החולים, ד"ר וולך. מאייר עבדה בבית החולים שעות ארוכות כשלושתה ציוד ותשתיות דלים. בשנת 1934, ייסדה את בית הספר לאחיות של "שערי צדק". במהלך השנים, דבק בה הכינוי "פלורנס נייטינגייל היהודייה" בשל מסירותה ארוכת השנים לחולים.

בסיוורנו נשמע גם את סיפורם של ד"ר הלנה כגן, רופאת ילדים, ושל ד"ר אברהם אלברט טיכו, רופא עיניים – שני רופאים שהיו לאגדה בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט.

פרטי המסלול

משך זמן המסלול: כ-5-6 שעות.

אורך המסלול: 4.6 ק"מ.

נקודת התחלה: רחוב משגב לדך 26, באחד משלושה בתי חולים שהיו ברובע היהודי.

נקודת סיום: בית הקברות הישן בחצר של "שערי צדק" הישן.

מגבלות: אין.

דגשי בטיחות:

- משנה זהירות בחציית כבישים.
- יש לשים לב לתנועת הרכבת הקלה ברחוב יפו בחציית הרחוב.

דרגת קושי: קל, בר-נגישות .

ציוד מיוחד: אין.

אתרים בתשלום: אין.

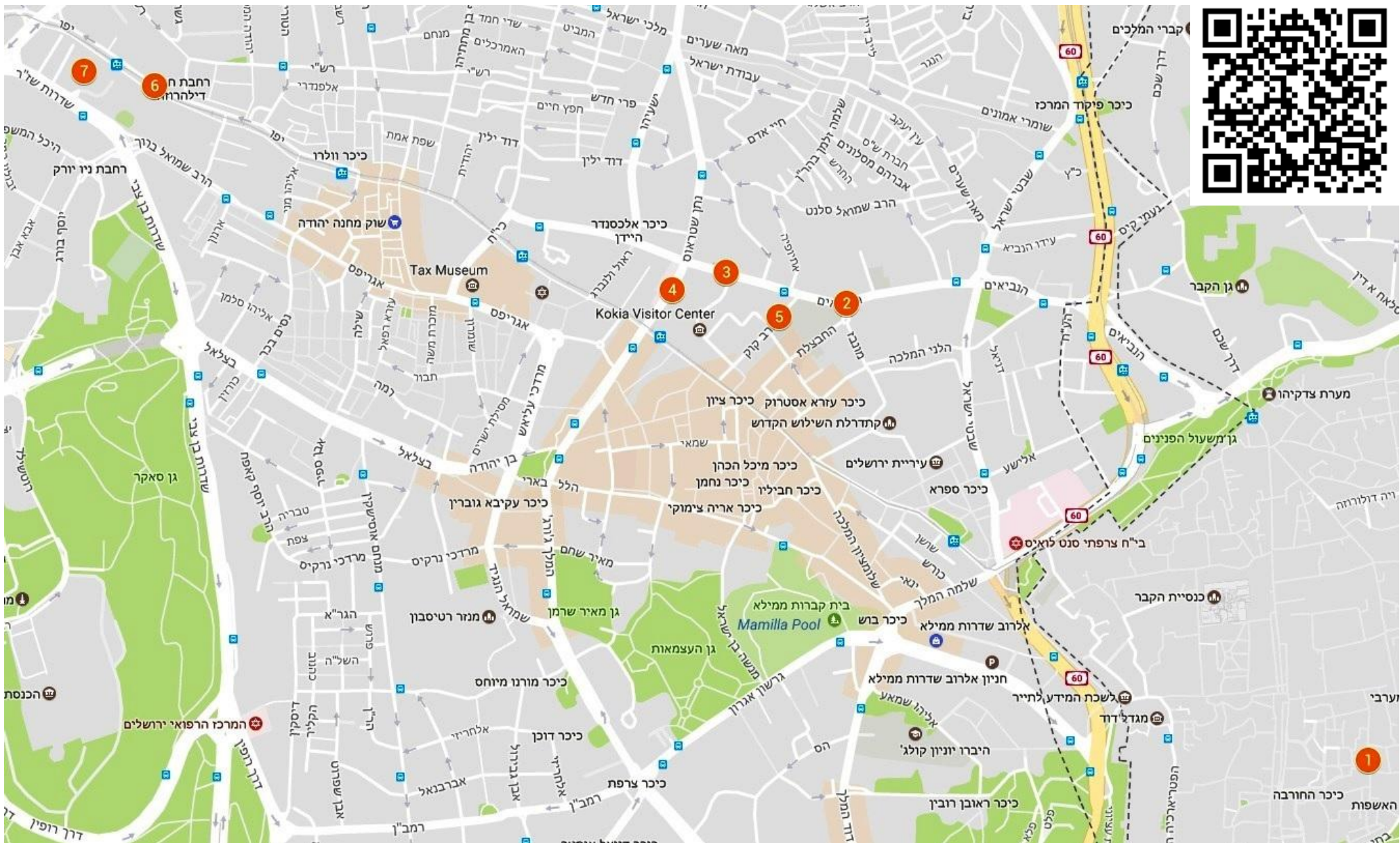
מומלץ לתאם מראש ביקור של קבוצות ב**מוזאון בית טיכו** (ללא תשלום).

תיאור ההליכה במסלול

המסלול מתחיל במקום שבו עמד **בית החולים "משגב לדך" ברובע היהודי (1)**, ברחוב משגב לדך 26. בית חולים זה היה מבתי החולים היהודיים הראשונים בירושלים. משם נלך מערבה לשער יפו דרך רחוב תפארת ישראל, החוצה את כל הרובע היהודי. ברחוב היהודים, נפנה דרומה, נחצה את הרחוב ונעלה במדרגות הקרדו לרחוב חב"ד ונתקדם בו דרומה. נפנה מערבה (ימינה) לרחוב אור החיים, נחלוף על פני מוזאון "חצר היישוב הישן", נפנה דרומה (שמאלה) ומיד מערבה (ימינה) לרחוב סנט גיימס, נלך בו עד רחוב הפטריארכיה הארמנית ואז נפנה צפונה אל שער יפו. נמשיך לאורך החומה בכיוון צפון-מערב אל "כיכר צה"ל", שם נפנה לכיוון צפון-מזרח (ימינה) ברחוב הצנחנים ומיד צפונה (שמאלה) לרחוב הנביאים. נפנה מערבה (שמאלה) ל**בית החולים "רוטשילד" – היום מכללת "הדסה" (2)** ברחוב הנביאים 33. נמשיך מערבה לאורך רחוב הנביאים עד לבית ד"ר **הלנה כגן (3)** הנביאים 64. נרד דרומה ברח' הרב אג"ן השלט החום יכוון אותנו אל **בית טיכו (4)** נחזור על עקבותינו לרח' הנביאים נמשיך עד למפגש עם רחוב שטראוס ונפנה בו לכיוון דרום-מזרח (שמאלה), אל **בית החולים "ביקור חולים" (5)** ברחוב שטראוס 6. נמשיך ברוחב לכיוון דרום עד למפגשו עם רח' יפו, רחוב מרכזי ורחב ונפנה בו לצפון מערב (ימינה), נלך בו כ-1.3 ק"מ עד לבית מספר 161 – **בית חולים "שערי צדק" הישן (6)**, שהיום **ממוקמים בו משרדי רשות השידור**. כמה מאות מטרים דרומית-מערבית למבנה בית החולים, נחבא **בית העלמין הישן "שערי צדק" (7)**, כאן מסתיים המסלול.

מפת המסלול

מתוך: גוגל המפות שלי

תיאור האתרים שבמסלול

בית חולים "משגב לדך" (1), רחוב משגב לדך 26 ברובע היהודי

בית חולים משגב לדך, מתוך: ויקיפדיה

בית החולים "משגב לדך" הוקם בעיר העתיקה בירושלים במאה ה-19 ופעל במקום עד ראשית המאה ה-21, אם כי לא ברציפות (כיום נמצא בשכונת קטמון בירושלים). שם בית החולים ניתן לו על-פי הפסוק: "וַיְהִי ה' מְשַׁגֵּב לְדָךְ מְשַׁגֵּב לְעֵתוֹת בְּצָרָה" (**תהלים ט**).

2. המבנה הראשון של בית החולים נבנה בשנת 1854 בתרומתו של גיימס מאיר רוטשילד ובחסות ממשלת אוסטריה. המקום נקרא על שם רוטשילד "בית החולים מאיר רוטשילד". ניהול המקום הופקד בידי אלברט כהן, מנאמני המשפחה.

אברהם משה לונץ סיפר בספרו "מורה דרך בארץ ישראל וסוריה" (1890):

ולמען יהיה הבית בטוח מכל מקרה ופגע, מצא ד"ר כהן לנכון להכניס את בית החולים תחת חסות ממשלת אוסטריה, ומיד נפתח בית החולים לתעודתו, באופן כי כל החולים של העדות השונות יקובלו בו מבלי כל שכר, ושלוש פעמים בשבוע יענה רופא הבית לכל החולים שידרשו בעצתו חינום, מבלי הבדל דת, וגם סמי המרפא יינתנו להם חינום, אך על המזמינים את הרופא לבתיהם לשלם לו שכרו, ואת הרפואות יקבלו חינום. (מתוך הערך "**בית חולים מאיר רוטשילד**" בוויקיפדיה)

לאחר מעבר בית החולים "רוטשילד" אל מחוץ לחומות בשנת 1888, נפתח במקומו בית החולים "משגב לדך". בחודש מאי 1948, בעת הקרב על העיר העתיקה ועל **הרובע היהודי** במלחמת העצמאות, אוכלס בית החולים באזרחים ובלוחמים פצועים מעבר לקיבולתו. שלושה רופאים מבית החולים "הדסה" – אברהם לאופר, עלי פיזר ואגון ריס – טיפלו בפצועים מקרב מגני הרובע היהודי. לעתים הם טיפלו בפצועים וניתחו אותם תחת אש. הרופאים נעזרו באחים, באחיות ובמתנדבים. כאשר נפלה העיר העתיקה בידי הלגיון הירדני, הלך ד"ר ריס לשבי עם הפצועים. ד"ר פיזר וד"ר לאופר היו כנראה היהודים האחרונים שעזבו את העיר העתיקה.

בית חולים "מאיר רוטשילד" ומכללת "הדסה" (2), רחוב הנביאים 33

ככל שאוכלוסיית ירושלים גדלה, גדלו גם צרכיה. שכונות הוקמו מחוץ לחומות, והעיר החדשה קרמה עור וגידים. רוטשילד החליט להעביר את בית החולים אל מחוץ לחומות. לצורך זה, נרכשה קרקע ברחוב הנביאים, בסמוך למגרש

בית חולים "רוטשילד"
"הדסה" – מצגת, שימור אתרים

הרוסים, והבנייה החלה בשנת 1887. סיפר לונץ :

הבית עומד באמצע החלקה והוא בעל שלוש קומות. בקומה התחתונה נמצאים בית רפואות, בית להכנת הרפואות (לברטוריום), בית התבשיל, בתי האוצר, חדרי המשרתים. בקומה השנייה – חדרי החולים: חדר גדול לגברים, וחדר דומה לו לנשים, ועל יד כל חדר שלושה תאים קטנים, חדר הניתוח, חדרי לרופא והמנהל. ובקומה השלישית מחלקה מיוחדת לילדים, בית הכנסת, בית ספרים, חדר לביקורים מיקרוסקופיים ועוד. (שם)

עם השנים, שינה בית החולים פניו, ובמקום החל לפעול בית החולים "הדסה" (1918-1939). אחר כך עבר בית חולים זה להר הצופים. החל משנות הארבעים של המאה ה-20, החלו לפעול במקום מוסדות חינוך לבנים ולבנות, ובשנת 1970 נוסדה במקום מכללת "הדסה". כיום המבנה הוא חלק ממכללת "הדסה", לצד מבנה מודרני שנבנה עבור המכללה.

[בית ד"ר הלנה כגן והמרפאה \(3\)](#), רחוב הנביאים 63

[המרפאה והבית של דר' כגן](#)
מתוך: ויקיפדיה

ד"ר הלנה כגן (1887-1978) הייתה רופאת ילדים והאישה הראשונה בארץ ישראל ששימשה במקצוע זה. ד"ר כגן הגיעה לארץ ישראל בשנת 1914 ולא קיבלה אישור לעסוק ברפואה מהשלטון העות'מאני בשל היותה אישה. בשנת 1914, פרצה מלחמת העולם הראשונה והטורקים נזקקו נואשות לכוח אדם רפואי. אז גויסה גם הלנה כגן, אם כי כאחות ולא כרופאה, לעבודה [בבית החולים העירוני](#). בסופו של דבר, קיבלה ד"ר כגן רישיון עבודה כרופאה ואף הגיעה לדרגת ניהול בבית חולים זה.

בתום המלחמה ועם החלת השלטון הבריטי על ארץ ישראל, ניצלה ד"ר כגן את ההזדמנות והייתה בין היוזמים והמקימים של תכנית "[טיפת חלב](#)" של

נשות הדסה בשנת 1921. היה זה מהלך פורץ דרך: לראשונה בהיסטוריה היה בארץ ישראל מקום שטיפל בנשים הרות ובאימהות צעירות. במקום זה, יכלו הנשים לשאול שאלות בכל הקשור לטיפול בילדים, במקום זה חיסנו את הילדים והדריכו את האימהות בנושא התזונה לילדים ועוד. יוזמה זו השפיעה, עם השנים, על ירידה בתמותת תינוקות – שקודם לכן אירעה באחוזים מבהילים.

ד"ר כגן פעלה רבות למען ילדי ירושלים. היא פתחה מחלקות ילדים בבתי חולים, טיפלה בנזקקים וסייעה לאימהות צעירות. במהלך המצור על ירושלים במלחמת העצמאות, מינתה המחלקה הרפואית בקהילה היהודית בירושלים את כגן לאחראית לכל המרפאות והמערכות התברואתיות בעיר. עבודתה כללה גם טיפול בפליטים מהשכונות הערביות. כגן העבירה תינוקות רבים מאזורי סיכון לבית התינוקות של ויצ"ו, שנוסד ביוזמתה. היא הייתה מהלכת יחידה בסמטות העיר העתיקה בדרכה לרפא חולים.

הסופר הירושלמי [אברהם-חיים אלחנני](#) כתב עליה: "בימי המצור הייתה צועדת צמודה אל קירות הבתים, מחמת הפגזים שירדו בלי הפוגה, ולא מנעה עצמה אפילו יום אחד משמירה על בריאותם של הילדים." ([רופאת הילדים האגדית](#), מתוך: אותיות)

בית טיכו (4), רחוב הרב אג"ן

בית טיכו, צילום: עדיאל לו, מתוך: ויקיפדיה

בית טיכו הוא אחד הבתים הראשונים בירושלים שנבנו מחוץ לחומות העיר העתיקה. הבית שימש למגוריהם ולעבודתם של הציירת אנה טיכו ובעלה הרופא החוקר אברהם אלברט טיכו – שהיו דמויות בולטות בחברה הארץ-ישראלית בתחילת המאה ה-20.

עם הגיעם לירושלים, פתח ד"ר טיכו מרפאה, ולאחר שנים מספר החליטו בני הזוג לשפר את רמת חייהם ולרכוש את בית המידות שבקרבת רחוב הקונסולים

(רחוב הנביאים היום), רחוב שנחשב באותה תקופה סביבת המגורים היוקרתית ביותר בירושלים.

מאז עלייתו של ד"ר טיכו ארצה ועד שנת 1917, הוא ניהל את בית החולים והמרפאה לעיניים של אגודת "למען ציון". ד"ר טיכו ניהל בבתי הספר ובמוסדות החינוך מלחמה במחלת הגרענת, בעזרתה הכספית של "הדסה".

בין השנים 1919-1921, ניהל ד"ר טיכו את מחלקת העיניים בבית החולים "הדסה" בירושלים, ומשנת 1919, גם עמד בראש בית חולים פרטי למחלות עיניים שהקים בבית הנמצא בשכונת לבית טיכו היום. אחד מתלמידיו, ד"ר אפרים סיני, כתב בספרו "במלוא העין" (1984):

במשך השנתיים, לערך, שעבדתי אצל ד"ר טיכו בוצעו בין אלף לאלף חמש מאות ניתוחים קטנים וגדולים... כל ניתוח שיצא מתחת ידו היה מושלם. הוא עבד בשקט, בביטחון, במהירות ובזריזות. בשעת הניתוח לא היה מדבר. אשתו אנה טיכו הייתה מגישה לו את המכשירים באופן אוטומטי, גם כן ללא דיבורים. רוב הניתוחים היו ניתוחי קטרקט, גלאוקומה, פזילה וניתוחי עפעפיים בגלל סיבוכי גרענת... לד"ר טיכו ולמיסיון האנגלי חלק עצום בביעור הגרענת מהארץ ומניעת עיוורון מתושביה היהודיים והערביים. (במלוא העין) – מעולמו של רופא, ד"ר אפרים סיני, מתוך: ויקיפדיה

אנה טיכו, רעייתו, שימשה אחות ואחות חדר ניתוח לצדו במרפאה בתקופת חייו, עד שנפטר ב-1960.

בית חולים "ביקור חולים" (5), רחוב שטראוס 6

בית חולים "ביקור חולים" נוסד באמצע המאה ה-19 בעיר העתיקה בירושלים. ב-1844, נפתח בירושלים בית חולים של המיסיון האנגלי, והחשש מהעברת יהודים על דתם הביא את הברון רוטשילד להקים בית חולים אחר בעיר העתיקה. רוטשילד קרא לבית החולים על שמו. עדת הפרושים (אשכנז), שנתמכה בכספי החלוקה, חששה מכל השפעה מודרנית ולכן הקימה בית חולים נוסף לצרכיה. תחילה הקימה העדה את חברת "ביקור חולים" – שנועדה לטיפול בחולים בבתיהם. ב-1867, הקימה העדה את בית החולים "ביקור חולים" בחסות הקונסוליה הגרמנית בעיר. בית החולים שכן ברובע הארמני,

בית חולים "ביקור חולים", צילום: עדיאל לו, מתוך: ויקיפדיה

בסמוך לבית החולים של המיסיון. בשנת 1925, נחנך בית החולים החדש מחוץ לחומות עוד לפני שהושלמה בניית הקומה השלישית בו. במלחמת השחרור, היה לבית החולים תפקיד מרכזי כמוסד רפואי בירושלים – בעיקר לאחר ניתוק הקשר בין ירושלים המערבית לבית החולים "הדסה" בהר הצופים. הקרבות בעיר העתיקה גרמו לנתק בין בית החולים החדש והישן – הישן נותר בידי הלוחמים הערבים. אך טרם הסתלקות הבריטים מהארץ, הצליחו עובדי בית החולים לפנות ממנו את כל החולים בחסות הצבא הבריטי. רק שנים רבות לאחר המלחמה, בשנת 1959, הושלמה בניית הקומה השלישית של בית החולים. בדצמבר 2012, אוחד בית החולים עם המרכז הרפואי "שערי צדק" והיה לחלק ממנו. במבנה שברחוב הנביאים ממשיכות לפעול כיום רק מספר מצומצם של מחלקות.

בית חולים "שערי צדק" הישן (6), רחוב יפו 161

בית חולים "שערי צדק", מתוך: ויקיפדיה

מבנה בית החולים "שערי צדק" נחשב מפואר בתקופתו. הוא תוכנן בסגנון אקלקטי והוקם צפונית לשכונת שערי צדק – ושמו כשמה. תושבי ירושלים נהגו לכנותו "בית חולים וולך". בית החולים, שהיה מהגדולים והמודרניים בירושלים, היה מפעל חייו של ד"ר משה וולך.

הסיבה העיקרית לפתיחתו של בית החולים הייתה תחושת היהודים האשכנזים בעיר שאינם מקבלים טיפול ראוי בבית החולים "ביקור חולים" בשל מוצאם (אוסטריה וגרמניה). לאחר שסולקו "מביקור חולים", החליטו היהודים האשכנזים להקים בית חולים משלהם למען דוברי גרמנית בלבד ובחסות הקיסרות הגרמנית, בהנהלת יהודים גרמנים חרדים. היוזמה קיבלה תנופה עם בואו של ד"ר משה וולך, רופא חרדי צעיר, לארץ בשליחות הוועד היהודי מפרנקפורט. ד"ר וולך ייסד את בית החולים בראשית המאה ה-20 וניהל אותו במשך 45 שנים. בית החולים תוכנן ונבנה מראשיתו מחוץ לחומות.

"שערי צדק", מצגת, שימור אתרים

וכך נכתב על ד"ר וולך באתר של **המרכז הרפואי שערי צדק**:

הוא נלחם במחלות הקשות של מטופליו הרבים באמצעות התרופות שעמדו לרשותו ולעתים אף רשם מרשמים לחלב, בשר וירקות לאלה שהיו במצב של תת-תזונה. ביקורי בית ברחבי ירושלים של לפני קום המדינה ערך על גבי חמורו. כחלוץ בתחום הרפואה, ביצע ד"ר וולך

את ניתוח פיוס הקנה (טרכיאוטומיה) הראשון בארץ והכניס לשימוש לראשונה את החיסון נגד דיפטריה. לאורך שנות כהונתו, ניהל ד"ר וולך את בית החולים במשמעת ברזל, תוך שמירה קפדנית על ההלכה היהודית ומתן טיפול אמפטי ומסור.

אחת הדמויות הבולטות שעבדה לצדו של ד"ר וולך הייתה האחות זלמה מאייר, האחות הראשית בבית החולים "שערי צדק" במשך למעלה מחמישים שנה. זלמה מאייר נולדה בשנת 1884 בעיר הנובר שבצפון גרמניה למשפחה יהודית ענייה, וכשהייתה בת חמש, מתה אמה בשעת לידה והותירה אחריה חמישה יתומים. בזיכרונותיה כתבה זלמה: "איבדתי את אמי בשחר ימי. ועל כן הייתה לי נערות קשה למדי – עובדה זו הביאה להתעוררות צורך עז בקרבי להעניק לאנשים כל מה שחסר לי: אהבת אם ואהבה לכל יצורי אנוש. זאת הסיבה שבחרתי במקצוע האחות" ("[חיי בשערי צדק](#)", מתוך: ויקיפדיה).

האחות זלמה השרתה במחלקות בית החולים רוח מסבירת פנים וחמימה של סבלנות ושל יחס אישי לחולים, ולצד זה דרישות קפדניות ומחמירות מאחיות בית החולים. היא הטמיעה את יחסה זה בצוות בית החולים. בזיכרונותיה כתבה: "שיננתי להן חזור ושנן: האנשים הבאים אלינו זקוקים לעזרה. מעל לכול, חייבות הבנות לזכור ולא לשכוח שיש לנסות את כל הדרכים כדי לגרום לחולה את מיעוט הכאב האפשרי ולא לחסוך כל מאמץ כשמטפלים בו" (שם).

ד"ר משה וולך וזלמה מאייר הקדישו את חייהם לבית החולים ונותרו ברווקותם. עם זאת, הם אימצו שלוש בנות שננטשו בבית החולים. ד"ר וולך נפטר בשנת 1957, וזלמה מאייר נפטרה ב-1984.

[בית העלמין "שערי צדק" \(7\), בין רחוב יפו לשדרות שז"ר](#)

[בית העלמין "שערי צדק"](#), מתוך: שימור אתרים

בית העלמין "שערי צדק" הוא בית קברות יהודי קטן הממוקם מערבית למבנה בית החולים "שערי צדק" הישן. עד מלחמת העצמאות, היה בית הקברות בהר הזיתים בית הקברות העיקרי של יהודי ירושלים. עם פרוץ המלחמה, הייתה התנועה העברית להר הזיתים דרך השכונות הערביות מסוכנת. בתחילה, עד סוף חודש פברואר 1948, התנהלה הקבורה בחופזה פעמים מספר בשבוע בליווי בריטי. לפתרון מצוקת הקבורה, הוקצו בירושלים בתי קברות שהוגדרו כזמניים, כלומר עד שיתאפשר לחדש את הקבורה בהר הזיתים או בבית קברות ראוי. לחברה קדישא, הוקצו כמה שטחים ברחבי העיר המערבית לקבורה זמנית, בהם גם שטח בית העלמין "שערי צדק". כאן נקבר גם ד"ר משה וולך, שנפטר בגיל תשעים. בהלווייתו השתתף המון רב. בסמוך לבית העלמין רחוב הקרוי על שמו.

ביבליוגרפיה מומלצת

- בן אריה, יהושע (תשל"ז-תשל"ט), עיר בראי תקופה, א-ב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברטל, נירה (2005), חמלה וידע: ראשית מקצוע הסיעוד בארץ ישראל, 1948-1918, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרייבסקי, אריה (1990), "[הקומה השלישית בבניין 'ביקור חולים'](#)", קתדרה, 55, עמ' 182.
- לוי, נסים (1998), פרקים בתולדות הרפואה בארץ ישראל 1799-1948, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פריידין, שראל (1982), "['ביקור חולים' פרושים' בירושלים, מחברה לבית חולים](#)", קתדרה, עמ' 117-140.
- שחורירובין, ציפורה (2014), רופאות ראשונות בארץ ישראל, 1900-1918, באר-שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

אתרים אינטרנטיים נוספים

- [בית חולים "ביקור חולים"](#) – הארכיון הציוני.
- [בית טיכו](#) – מאת נעמה ריבה, עיתון "הארץ".
- [גבעה 24 אינה עונה](#) – סרט עלילתי באורך מלא משנת 1955 (ממחיש את התקופה של מלחמת העצמאות וגם את סיפור נפילת הרובע ואת הטיפול בפצועים בבית חולים "משגב לדך"), יוטיוב, [סיפור העלילה](#) – מתוך ויקיפדיה.
- [הלנה כגן](#) – מאת רפי כפיר, אתר אהבת ירושלים.
- [הלנה כגן, הרופאה שהפכה לאגדה](#) – יד בן-צבי, קובץ pdf.
- [מי יטפל באנשי ארץ ישראל](#) – מאת שפרה שוורץ, מאמר.
- [מלחמת בתי החולים](#) – מאת שפרה שוורץ, אתר מט"ח.
- [סיפורו של בית העלמין "שערי צדק" בירושלים](#) – אלי אלון.
- [על שולחן העבודה של הדוקטור](#) – מערכת עתמול, אתר מט"ח.
- [רופאת הילדים האגדית](#) – אותיות.